

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.09>

УДК 94(477.86)

Лизень Євген,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ВПЛИВ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ АНТАНТИ НА ПЕРЕБІГ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД – ЧЕРВЕНЬ 1918–1919 РР.)

У статті розглядається питання польсько-української війни в контексті впливу на її хід миротворчих місій Антанти. Проаналізовано діяльність першої неофіційної місії під керівництвом французького поручника Анрі Віллема. Вивчено роль перших офіційних військово-дипломатичних місій країн Антанти у справі врегулювання польсько-українського військового конфлікту. Означено позицію урядів ЗУНР та Польщі у справі оцінки визначення статусу Східної Галичини іноземними делегатами. Озвучено рекомендації антантівських делегацій щодо унормування польсько-українського військового протиборства. Зокрема, детально проаналізовано діяльність першої офіційної місії на теренах Галичини під проводом англійського полковника Гаррі Вейда. Досліджено, що дана місія прибула до Галичини для з'ясування ситуації у краї, а також у справі встановлення польсько-українського перемир'я під егідою Антанти шляхом установа демаркаційної лінії між ворогуючими сторонами. Охарактеризовано вплив політики Франції, Великої Британії та США щодо Східної Галичини. Прослідковано політичні погляди цих держав та їх ставлення до польсько-українського військового протистояння у Галичині та уявлення країн Антанти про майбутнє спірних територій. Описано контакти представників уряду ЗУНР з урядовими колами держав – переможниць у Першій світовій війні.

Досліджено головні аспекти діяльності місій на чолі з Жозефом Бартелемі та визначено часові рамки перебування двох окремих місій на початку 1919 р. у Львові, очолюваних французьким генералом. З'ясовано, що зазначені місії відрізнялися між собою як кількісним складом та підпорядкуванням, так і завданнями та повноваженнями. Також установлено, що ключовими завданнями першої місії Ж. Бартелемі було вивчення обставин єврейського погрому в листопаді 1918 р. у Львові, реального ступеня польсько-українського протистояння та можливостей військової допомоги Польщі урядом Франції. Натомість головним завданням другої місії Ж. Бартелемі було якнайшвидше припинення бойових дій між ворогуючими сторонами, встановлення тимчасового перемир'я та демаркаційної лінії.

Ключові слова: Східна Галичина, миротворча місія, Ж. Бартелемі, Г. Вейд, А. Віллем, Паризька мирна конференція, Антанта.

Lyzen Yevhen. The influence of Entente peacekeeping missions on the course of the Polish-Ukrainian war (November – June 1918–1919)

The article considers the issue of the Polish-Ukrainian war in the context of the impact on its course of the Entente peacekeeping missions. The activity of the first unofficial mission under the leadership of the French lieutenant Henri Willem is analyzed. The role of the first official military-diplomatic missions of the Entente countries in resolving the Polish-Ukrainian military conflict has been studied. The position of the governments of the Western Ukrainian People's Republic and Poland in assessing the determination of the status of Eastern Galicia by foreign delegates is indicated. The recommendations of the Entente delegations on the standardization of the Polish-Ukrainian military confrontation were voiced. In particular, the activities of the first official mission in Galicia under the leadership of British Colonel Harry Wade were analyzed in detail. It has been investigated that the mission arrived in Galicia to clarify the situation in the region, as well as to establish a Polish-Ukrainian armistice under the auspices of the Entente by establishing a demarcation line between the warring parties. The influence of the policy of France, Great Britain and the USA on Eastern Galicia is described. The political views of these states and their attitude to the Polish-Ukrainian military confrontation in Galicia, and the ideas of the Entente countries about the future of the disputed territories are traced. The contacts of the representatives of the ZUNR government with the governmental circles of the victorious states in the First World War are described.

The main aspects of the activities of the missions headed by Joseph Barthelemy are studied and the time frame of the stay of two separate missions in early 1919 in Lviv, headed by a French general, is determined. It was found that these missions differed in both quantitative composition and subordination, as well as tasks and powers. It was also established that the key tasks of J. Barthelemy's first mission were to study the circumstances of the Jewish pogrom in November 1918 in Lviv, the real degree of Polish-Ukrainian confrontation and the possibilities of military assistance to Poland by the French government. In contrast, the main task of Barthelemy's second mission was to cease hostilities between the warring parties as soon as possible, to establish a temporary truce and a demarcation line.

Key words: Eastern Galicia, peacekeeping mission, J. Barthelemy, G. Wade, A. Willem, Paris Peace Conference, Entente.

У ніч із 21 на 22 листопада 1918 р. під натиском переважаючих сил та після важких тритижневих боїв українські війська змушені були залишити столицю ЗУНР Львів. Надалі відбуваються різноманітні військові та політичні події, в яких досить цікаву, а в деяких випадках і вирішальну роль відіграла Антанта: Велика Британія, Франція, Італія та США, які як переможці в Першій світовій війні мали вирішити долю східноєвропейських народів та сформувати нову політичну карту Європи. Уже під час боїв у Львові було зрозуміло, що Антанта має на меті втрутитися в польсько-український конфлікт, а її симпатії вже тоді були на боці Польщі. Уряди Великої Британії, особливо Франції, активно підтримували панівні кола відродженої Другої Речі Посполитої, бо й самі проявляли неабияку економічну зацікавленість західноукраїнськими землями.

Уже у листопаді 1918 р. Держдепартаментом США було створено спеціальне бюро в Європі на чолі з керівником американської місії у Європі Арчибальдом Куліджем, яке займалося організацією агентурної роботи в усіх європейських країнах, у тому числі й у Східній Галичині [23, р. 194–197]. Тоді ж на території Східної Галичини було відкрито низку агентурних центрів Антанти [14, арк. 84].

Незабаром на територію ЗУНР проникали цілі групи її посланців, таємно і з дипломатичними паспортами та повноваженнями. У листопаді 1918 р. у Львові побував член французької місії в Яссах Анрі Віллем у супроводі польського агента М. Сокольніцького [11, с. 8]. Про його приїзд поляки заздалегідь були повідомлені листом від 7 листопада 1918 р. французьким консульством у Кишиневі [3, арк. 1–2]. По приїзді А. Віллема до Львова вже за його посередництва українці погодились продовжити перемир'я на додаткові 24 години: «Угода заключена дня 19 листопада 1918 р. година 6 вечером у Львові між сотником УСС-ів О. Букшованим як представником Начальної команди українського війська, з однієї сторони, поручником де Ляво як представником Начальної команди польського війська, з другої сторони, у справі 24-годинного примиря на цілому львівському фронті, щоб дати делегатові французького уряду змогу порозумітися з обома воюючими сторонами. Умови примиря приймаються ті самі як зі дня 17 листопада 1918 р. з тим, що теперішнє примиря продовжується до дня 21. листопада 1918 р., 6 год. Рано» [7, с. 381]. Про появу А. Віллема у Львові пише сучасний польський історик М. Козловський. Передусім він відзначає, що приїзд француза збігся з прибуттям до Львова значної польської підмоги з Перемишля (бронепоїзд і п'ять вагонів війська – 140 офіцерів, 1228 жовнірів, 8 гармат), про що не знало українське командування Львова. А. Віллем мав забезпечити продовження перемир'я на день, щоб краще підготувати штурм Львова поляками [22, с. 206].

22 листопада 1918 р. у Торгово-промисловій палаті відбулося зібрання польської громади м. Львова. А. Віллем виголосив промову й попросив польську інтелігенцію надати йому меморіали про події в Галичині [13, с. 67]. У зв'язку із цим польські члени Тимчасового правлячого комітету (ТПК) отримали проєкт директив для ведення подальших переговорів з А. Віллемом від Польської ліквідаційної комісії (ПЛК) у Кракові [3, арк. 5]. 29 листопада А. Віллем покинув Львів, перетнувши лінію фронту в Давидові. Окрім нього та водія, у машині перебував також його помічник Фердинанд Едон [13, с. 68].

13 грудня 1918 р. до Тернополя з Ясс прибула британська місія в складі капітана Джонсона і поручника Бідермана. Як видно з повідомлень преси й архівних джерел, вона мала завдання прискорити окупацію Східної Галичини Польщею, вивчити «відносини та настрої у нашій державі і дослідити справу розвитку більшовизму» [1, с. 1]. 15 грудня 1918 р. місія прибула до Львова. Вона запропонувала ТПК просити Антанту про негайну інтервенцію її військ у Східну Галичину [3, арк. 1–4, 8.]. Цю ж ідею мусувала тоді й британська преса [4, с. 400]. А щоб прискорити дії урядів Антанти, газети ширили різноманітні плітки про становище у Східній Галичині. Так, у грудні 1918 р. – січні 1919 р. майже щоденно на своїх сторінках вони сповіщали про перебування більшовицьких військ під Львовом, навіть про наступ на Львів загонів Червоної армії [4, с. 400–401]. Дійшло до того, що маршал Ф. Фош 12 січня 1919 р. запропонував Найвищій раді надіслати в Польщу антантівські війська під командуванням американських генералів [4, с. 401]. Голова спеціальної місії США у Варшаві В. Келлог у телеграмі від 9 січня 1919 р. також наполягав на негайній відправці в Польщу союзних військ [4, с. 402–403]. В. Келлог особисто виїхав до Східної Галичини і 14 січня 1919 р. в супроводі трьох офіцерів уже вів переговори з представниками польських властей у Львові [2, с. 1].

На початку січня 1919 р., на думку сучасного польського дослідника Яна Пісулінського, керівництво Антанти розпочало здійснювати реальні дії щодо припинення польсько-українського військового протистояння у Східній Галичині [24, с. 114]. 17 січня 1919 р. до Львова прибув британський військовий аташе полковник Гаррі Вейд. Окрім польського командування у Львові, члени місії провели зустрічі з українськими військовиками, зокрема з І. Омеляновичем-Павленком, командиром групи «Наварія» під Львовом, та рідним братом командувача УГА М. Омеляновича-Павленка [21, с. 166].

Варто зауважити, що, прибувши на початку січня 1919 р. до Варшави, Г. Вейд провів переговори з Ю. Пілсудським, І. Падеревським і начальником Генштабу С. Шептицьким (рідним братом митрополита Андрія Шептицького). Г. Вейд обіцяв полякам поставки військових матеріалів із Великої Британії, але наполегливо радив їм порозумітися з чехами (з якими поляки вели збройні сутички за Сілезію) і з українцями у Східній Галичині, пропонуючи у цих останніх переговорах своє посередництво. Він навіть пропонував увести у Східну Галичину антантівські війська, зокрема у Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, припинити бої, встановивши демаркаційну лінію по р. Буг – Куровичі – Ходорів – Стрий – р. Дністер [21, с. 175].

19 січня 1919 р. голова британської місії під час переговорів між представниками ЗОУНР і Польщі виступив із заявою, у якій прямо заявив: «Антанта вимагає, щоб військова демаркаційна лінія була прийнята по р. Буг, через Куровичі, Ходорів, Стрий, а нафтові райони передаються англо-американській комісії» [4, с. 403]. Ця заява засвідчує справжню мету місії у Східній Галичині. Установлення демаркаційної лінії було розраховане не на припинення військових дій чи примирення, а на загострення взаємин між польським і українським народами, оскільки ця лінія розділяла західноукраїнську землю на дві частини.

Перемовини між поляками та українцями, ініційовані Г. Вейдом, зупинила поява в Східній Галичині наприкінці січня 1919 р. скерованої Антантою місії, яка прибула сюди із Салонік через Угорщину, під керівництвом французького генерала Ж. Бартелемі з інформаційною метою, щоб на місці розглянути перебіг та перспективи польсько-української війни [17, с. 3]. Це була перша поява Ж. Бартелемі на теренах Галичини. До складу місії також входили: три французькі офіцери – майор де л'Итуаль і поручники Ламарк та Дельпеш, два британські офіцери – полковник Генрі Сміт і майор Фордхем, а також супровід із шести солдатів охорони [25, с. 1]. Загалом місія Ж. Бартелемі мала інформативний характер і отримала широкомасштабне завдання досконало вивчити політичне, економічне й військове становище, національно-культурні відносини в Галицькому регіоні та підготувати змістовний і вичерпний звіт Найвищій раді Антанти.

Та все ж перше безпосереднє втручання Антанти в польсько-українську війну відбулося в дуже критичний момент для поляків, тоді, коли війська УГА у так званій Вовчухівській офензиві, що розпочалася 17 лютого 1919 р. з метою опанувати залізничну лінію Львів – Перемишль і таким чином замкнути герметично Львів з усіх сторін, досягла такого успіху, що українські частини підійшли до цієї залізниці впритул. Уже наступного дня, 18 лютого, полковник Віктор Курманович отримав від Найвищої ради Антанти телеграму з вимогою припинити вогонь у районі залізниці Львів – Перемишль, щоб пропустити до Львова нову миротворчу місію Ж. Бартелемі. Командування УГА категорично відмовилося припинити операцію в момент її найвищого піднесення. Та уряд ЗОУНР і Є. Петрушевич особисто продовжували вірити у справедливість Антанти [8, с. 191].

20 лютого 1919 р. генерал Ж. Бартелемі вже зі Львова надіслав М. Омеляновичу-Павленку вимогу: негайно припинити бойові дії і забезпечити проїзд його місії до командування УГА в Ходорові. До складу місії входили майор де Летоїле, майор Вікер, капітан Ламарк – від Франції, професор Р. Лорд, поручник Ч. Фостер і журналіст Басс – від США, генерал Картон де Віарт, полковник Г. Сміт, капітан Моуль – від Великої Британії, майор Джуппе Стабіле і поручник Порголессі – від Італії, а також 67 офіцерів і солдатів. Дану делегацію супроводжували делегат польського уряду Станіслав Ванькович, професор С. Домбровський, поручник С. Щепановський. Від NDWP: майор А. Хемпель, ротмістр С. Коцановський, поручник Є. Потоцький, підпоручики Р. Міхаловський, З. Мицельський, Б. Залеський, Ю. Балабан і З. Бусат. Від польського пресового бюро – Зигмунд Лемпівський [18, с. 3].

22 лютого зі своєї резиденції в палаці Потоцького звернувся до поляків і українців із закликом припинити бої і розпочати переговори. Українцям обіцялися опіка і визнання Антантою [10, с. 14]. Зважаючи на складнощі, пов'язані з веденням дистанційних переговорів з українською стороною, чи, так би мовити, взагалі їхньою відсутністю, члени місії Ж. Бартелемі вирішили особисто навідатися до штабу УГА, що на той час знаходився у Ходорові [13, с. 95]. Про прибуття місії Антанти до ставки НК УГА М. Омелянович-Павленко згадував: «22 лютого о 12 годині дня я й полковник В. Курманович зі старшинами штабу зустріли на двірці заступників всемогутньої в той час спілки держав» [12, с. 44]. Генерал Ж. Бартелемі виклав пропозиції щодо припинення бойових дій. Він заявив, що держави Антанти бажають порозуміння між супротивниками, для чого необхідно припинити війну й установити тимчасову демаркаційну лінію. Згідно з нею, українському війську пропонували відійти на схід за лінію, що проходила вздовж р. Буг, західних кордонів Львівського, Перимішлянського, Бібрського повітів, далі – вздовж р. Стрий. У такий спосіб до Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район та велика частина Східної Галичини [9, с. 265]. Як справедливо визначав М. Лозинський, це було «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям» [10, с. 81].

Усупереч військовим Є. Петрушевич дав розпорядження керівникам галицької делегації у Львові полковнику М. Тарнавському та Л. Бачинському підписати договір про перемир'я. 23 лютого 1919 р. проведено підготовчу працю, а вже 24 лютого читаємо в повідомленні газети «Республіка», що «о 12.25 годин було підписано умову між українськими і польськими військами, яка складалася з семи точок», та що «всі воєнні акції припиняються 25 лютого о 6 годині ранку» [5, с. 2].

25 лютого 1919 р. переговори з місією Ж. Бартелемі продовжилися у Львові, куди прибула делегація ЗОУНР, яка складалася із цивільних державних діячів, дипломатів та військовиків. Членами делегації були: О. Бурачинський, С. Витвицький, М. Лозинський, В. Темницький, полковники К. Слюсарчук і В. Фідлер, отаман Теодор Рожанковський, перекладач о. Франц Ксаверій Бонн; загальне керівництво здійснював В. Охримович [6, с. 5].

28 лютого 1919 р. о 15.40 коаліційна місія викликала польську та українську делегації і продиктувала їм умови перемир'я, відповідь на які повинна була бути надана до 5 березня 8.00 [26, s. 86]. Генерал Ж. Бартелемі представив демаркаційну лінію, за якою майже третина Східної Галичини включно зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном мала відійти до Польщі. Представники Антанти запевняли, що це тимчасова лінія розмежування, а остаточний кордон установить Паризька мирна конференція (ПМК). Своєю чергою, представник США Р. Лорд указував, що поляки краще керуватимуть нафтовим басейном і більш раціонально використовуватимуть його родовища. Водночас антантівська місія обіцяла, що якщо галицький уряд на неї погодиться, то Антанта визнає ЗОУНР та надасть усіляку допомогу [16, с. 36]. Незважаючи на тиск місії Ж. Бартелемі й бажання керівництва ЗОУНР зберегти добрі відносини з Антантою, зазначені умови українці відкинули. Делегація ЗОУНР, їдучи зі Львова через Ходорів, у порозумінні з урядом ЗОУНР та командуванням УГА вирішила денонсувати угоду про перемир'я від 25 лютого 1919 р. та доручила НК УГА відновити бойові дії на фронті [9, с. 269].

Найвища рада Антанти будь-що хотіла припинити польсько-українську війну і мирним шляхом ліквідувати один зі східноєвропейських конфліктів. Провідні очільники ПМК уперто намагалися примирити ворогуючі сторони та сконцентрувати їхню військову міць проти більшовицької Росії. Із цією метою 27 березня 1919 р. в окупованому поляками Хирові пройшли перемовини між делегаціями ЗОУНР (генерал В. Генбачев, підполковник В. Фідлер, майор К. Долежал, лейтенант С. Малецький, М. Лозинський та отець Ф.-К. Бонн як перекладач) і Польщі (граф А. Скарбек як політичний представник, полковник Мечислав Кулінський, майор Ян Мар'янський, капітан Ян Розвадовський, лейтенант К. Короткевич). На засіданні також були присутні члени комісії Ж. Камбона американці генерал Ф. Кернан і капітан Евеллі. Полковник М. Кулінський від імені поляків заявив, що вони готові підписати перемир'я лише за однієї умови: якщо українці підтвердять протягом трьох днів із моменту його підписання готовність прийняти як базовий мінімум для продовження переговорів щодо перемир'я умови, запропоновані 28 лютого 1919 р. місією Ж. Бартелемі. А. Скарбек погрожував: якщо українці не дадуть згоду перемир'я, то за місяць у розпорядженні поляків буде армія Ю. Галлера, у результаті чого УГА буде викинута з Галичини. Також польська сторона зажадала переходу під польський контроль залізничної лінії Стрий – Лавочне. У відповідь М. Лозинський заявив, що українці готові негайно припинити вогонь, але переговори повинні відбутися в рамках Мирної конференції у Парижі відповідно до депеші президента В. Вільсона від 19 березня 1919 р. На це полковник М. Кулінський відповів, що дискусію неможливо проводити на такій основі, тому що їх делегація не має достатніх повноважень, їм потрібно проконсультуватися зі своїм урядом у Варшаві і тільки після цього буде повідомлено українцям рішення польської сторони. Тож підписання перемир'я було неможливим, оскільки польські делегати відмовилися брати на себе відповідальність визнати принципи депеші від 19 березня 1919 р. [15, арк. 6].

У червні 1919 р. на Галицькому фронті перебувала чергова коаліційна місія у складі французького полковника Де Ренті, англійського майора Кінга й американського капітана Форстера. Її головною метою був огляд ситуації на польсько-українському та польсько-більшовицькому фронті в Галичині. Місією Антанти супроводжував польський генерал Роберт Ламезан як представник Верховного командування війська польського [19, s. 3]. 11 червня 1919 р., об 11.00, дана місія прибула до окупованого поляками Станиславова. На зустрічі біля міської ратуші Де Ренті виголосив промову, в якій віддав честь польському війську та вільній Польщі, а також вислухав скарги на українську владу. Опісля члени місії Антанти мали урочистий обід у ресторані «Уніон», а вже о 18.00 після бенкету покинули місто – очевидно, у зв'язку зі швидким наближенням УГА в ході Чортківської офензиви [20, s. 5].

Таким чином, відчайдушні спроби вищого керівництва ПМК примирити ворогуючі сторони за допомогою різноманітних миротворчих місій не мали бажаних результатів, польсько-українська війна

продовжувалася з усіма її трагічними наслідками. Обидві сторони протиборства на дипломатичному рівні невпинно звинувачували одна одну в недотриманні тих чи інших домовленостей, пропонувані делегатами Антанти, що, своєю чергою, не давало можливості очільникам Антанти залагодити військовий конфлікт у Східній Галичині мирним шляхом.

Важливою причиною уваги учасників ПМК до східногалицької проблеми було прагнення припинити широкомасштабну війну між Польщею й ЗОУНР – безперечно, на вигідних для Варшави й Антанти умовах, залишивши за Польщею Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн – об'єкт французьких і британських капіталовкладень.

Література:

1. Вперед. 1918. 17 грудня. Вівторок. Рік III. Ч. 15. 1 с.
2. Вперед. 1919. 16 січня. Вівторок. Рік IV. Ч. 41. 1 с.
3. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 1, спр. 43, арк. 1–8.
4. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Історія / кер. авт. кол й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ : Сівестрія, 2001. 628 с.
5. Република. 1919. 26 лютого. Рік I. Ч. 21. 2 с.
6. Стрілець. 1919. 5 березня. Рік I. Ч. 10. 5 с.
7. Кузьма О. Листопадові дні 1918р. Львів : Червона Калина, 1931. 448 с.
8. Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків : Фоліо, 2015. 379 с.
9. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів : Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
10. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 236 с.
11. Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. Кам'янець-Подільський, 1919. 31 с.
12. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919. Прага, 1929. 72 с.
13. Тичка Г.-М. Східна Галичина у політиці Франції (1918–1919) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02, 07.00.03 ; ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2018. 285 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). Ф. 2192. Оп. 1. Спр. 2. 84 арк.
15. Центральний державний історичний архів України в місті Львів (ЦДІАЛ). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 43. 12 арк.
16. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія : Америка, 1956. 183 с.
17. Chwila. 1919. 26 stycznia. Rok I. Nr. 14. s. 3.
18. Gazeta Lwowska. 1919. 22 lutego. Rok 109. Nr. 44. 1 s.
19. Gazeta Lwowska. 1919. 11 czerwca Rok 109. Nr. 133. s. 3.
20. Gazeta Lwowska. 1919. 14 czerwca Rok 109. Nr. 136. s. 5.
21. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Warszawa, 2000. 291 s.
22. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią, 1918–1919. Krakow, 1990. 297 s.
23. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. Vol. III. United States Government Printing Office Washington : 1963. 1062 p.
24. Pisuliński J. Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. Toruń : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2013. 480 s.
25. Słowo Polskie. 1919. 21 stycznia. Wtorek. Rok XXIV. Nr. 20. 1–2 s.
26. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. Edited by Taras Hunczak. Part I. New-York – Paris – Sydney – Toronto, 1983. 456 p.